# ЗАМАНБАП ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕРДИН ҮЙ-БҮЛӨЛӨРГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

**Эшиев Асылбек Кайимович** - философия илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргызстан, asylbekeshiev@gmail.com,

***Аннотация.*** *Бул макалада геоэкологиялык маселелердин үй-бүлөнүн иштешине, социалдык бакубаттуулугуна, ден соолугуна, экономикалык туруктуулугуна жана билим берүү потенциалына тийгизген таасири талданат. Абанын жана суунун булганышы, жердин деградациясы, климаттын өзгөрүшү, табигый тобокелдиктер жана экологиялык миграция үй-бүлөнүн аялуулугунун өз ара байланышкан факторлору катары каралат. Айрыкча, экологиялык кысымдар тоолуу рельеф, суунун тартыштыгы, урбанизация жана эмгек миграциясы менен айкалышкан Кыргызстандын шарттарына көңүл бурулат. Илимий адабияттарды, ченемдик материалдарды жана системалык мамилени талдоонун негизинде үй-бүлөгө багытталган экологиялык саясаттын зарылдыгы негизделет. Мектептер, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана үй-бүлөлөр үчүн тобокелдиктердин алдын алууга, экологиялык билим берүүгө, адаптацияны жогорулатууга жана үй-бүлөнүн өзгөрүп жаткан экологиялык шарттарга туруктуулугун чыңдоого багытталган практикалык чаралар сунушталат.*

***Ачкыч сөздөр:*** *үй-бүлө; геоэкология; экологиялык тобокелдиктер; климат; туруктуулук.*

**Кириш сөз.** Заманбап геоэкологиялык процесстер социалдык чөйрөгө барган сайын түздөн-түз таасир этүүдө. Атмосфералык абанын, суу ресурстарынын, топурактын жана ландшафттардын абалындагы өзгөрүүлөр мындан ары бир гана экологиялык маселе эмес, калктын жашоо сапатына таасир этүүчү факторго айланууда. Бул контекстте үй-бүлө ден соолук, киреше, жашоо шарттары, балдардын билими, жоопкерчиликтерди бөлүштүрүү жана жашоо стратегиялары деңгээлинде бир эле учурда экологиялык тобокелдиктер пайда болгон фундаменталдык социалдык системаны билдирет.

Бул көйгөй Кыргызстан үчүн өзгөчө актуалдуу. Тоолуу аймактар экологиялык жактан жогорку сезгичтик менен мүнөздөлөт, ал эми экономикалык активдүүлүк, шаарлардын өсүшү, жаан-чачындын өзгөрүшү, жердин деградациясы жана жергиликтүү булгануу булактары жаратылыш системаларына жүктү күчөтүүдө. Үй-бүлөлөр үчүн экологиялык өзгөрүүлөр суу, жылытуу, тамак-аш жана медициналык жардамга кеткен чыгымдардын көбөйүшүн, жашаган жеринин өзгөрүшүн, кирешенин азайышын жана балдарга жана улгайган туугандарына кам көрүү зарылдыгын билдириши мүмкүн. [1, 73 б.].

Ошондуктан, геоэкологиялык көйгөй географиялык чөйрөнүн компоненттеринин өзгөрүшү катары гана эмес, социалдык-мейкиндик фактору катары да каралышы керек. Бир эле табигый тобокелдик ар кандай кирешеси, жашаган жери, инфраструктурага жетүү мүмкүнчүлүгү жана адаптациялоо мүмкүнчүлүктөрү бар үй-бүлөлөр үчүн ар кандай кесепеттерге алып келет. Бул экологиялык коопсуздукту тар түшүнүүдөн үй-бүлөнүн туруктуулугунун комплекстүү моделине өтүүнү талап кылат.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөөнүн максаты - геоэкологиялык көйгөйлөрдүн үй-бүлөлөргө таасир этүү механизмдерин илимий жактан негиздөө жана үй-бүлөлөрдүн, айрыкча, Кыргызстандагы экологиялык, социалдык жана экономикалык туруктуулугун жакшыртуунун практикалык жолдорун аныктоо.

Изилдөө материалдары жана методдору. Изилдөөнүн методологиялык негизи системалуу, экологиялык-социалдык жана дисциплиналар аралык мамилелерге негизделген. Үй-бүлө табигый, экономикалык жана институционалдык чөйрө менен өз ара аракеттенген ачык социалдык система катары каралат. Геоэкологиялык

тобокелдиктер алардын булагына, мейкиндик көрүнүшүнө, таасир этүү узактыгына жана социалдык кесепеттерине жараша талданат.

Изилдөөнүн материалдарына экологиялык социология, география, үй-бүлө психологиясы, педагогика жана туруктуу өнүгүү боюнча илимий басылмалар, эл аралык уюмдардын аналитикалык жана статистикалык материалдары, ошондой эле Кыргызстандагы экологиялык жана социалдык-экономикалык процесстерди мүнөздөгөн документтер жана ачык маалымат ресурстары кирген. Анализ жана синтез, салыштырмалуу анализ, системалаштыруу, себеп-натыйжа моделдөө жана илимий маалыматтарды жалпылоо ыкмалары колдонулган.

Негизги жыйынтыктар жана талкуу**.** 1. Геоэкологиялык көйгөйлөрдүн үй-бүлөлөргө тийгизген таасиринин негизги каналдары

Геоэкологиялык көйгөйлөрдүн үй-бүлөлөргө тийгизген таасири көп катмарлуу. Биринчи деңгээлде түздөн-түз физикалык факторлор бар: абанын жана суунун булганышы, өтө жогорку температура, кургакчылык, суу ташкындары, жер көчкүлөр, жердин деградациясы жана санитардык абалдын начарлашы. Экинчи деңгээлде социалдык-экономикалык кесепеттер бар: чыгымдардын көбөйүшү, өндүрүмдүүлүктүн төмөндөшү, мүлктүн жоголушу, ресурстарга жетүүдөгү үзгүлтүккө учуроолор жана жумуш менен камсыз кылуунун өзгөрүшү. Үчүнчү деңгээлде үй-бүлөлүк мамилелерге, балдарды тарбиялоого жана жашоо пландарына кесепеттер келип чыгат.

2. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн ден соолугуна тийгизген таасири. Айлана-чөйрөнүн шарттары ден соолуктун абалы менен түздөн-түз байланыштуу. Абанын булганышы, кооптуу суу, өтө ысык жана башка экологиялык факторлор ооруп калуу коркунучун жогорулатып, жыргалчылыкты начарлатышы мүмкүн. Үй-бүлөлөр үчүн бул кош таасирге ээ: адамдын ден соолугунун абалы өзгөрөт, ал эми үй-бүлөлүк ресурстар бир эле учурда кайра бөлүштүрүлөт. Бала же улгайган тууганы ооруп калганда, камкордукка болгон муктаждык күчөйт жана айрым үй-бүлө мүчөлөрү жумушчу күчүн кыскартышы мүмкүн.

3. Экологиялык маселелер жана үй-бүлөнүн экономикалык туруктуулугу. Айлана-чөйрөнүн өзгөрүшү үй-бүлөлүк бюджетке бир нече механизмдер аркылуу таасир этет. Биринчиден, суу, жылытуу, үйдү оңдоо, транспорт жана медициналык жардамга түз чыгымдар көбөйөт. Экинчиден, табигый кырсыктар, айрыкча айыл чарбасына, сезондук жумушка жана жаратылыш ресурстарына көз каранды үй-бүлөлөрдүн кирешелерин азайтышы мүмкүн. Үчүнчүдөн, экологиялык чектөөлөр азык-түлүк бааларына жана айрым жумуш түрлөрүнүн жеткиликтүүлүгүнө таасир этиши мүмкүн.Айылдык үй-бүлөлөр үчүн жайыттардын абалы, суунун болушу, топурактын асылдуулугу жана айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуулугу өзгөчө маанилүү. Шаардык үй-бүлөлөр үчүн абанын сапаты, жол тыгындары, таштандылар, жашыл мейкиндиктерге жетүү жана коомдук инфраструктуранын абалы маанилүүрөөк. Ошондуктан, экологиялык саясат үй-бүлө түрлөрүнүн жана географиялык аймактардын ортосундагы айырмачылыктарды эске алышы керек.

4. Суу үй-бүлөнүн бакубаттуулугунун фактору катары. Суу ресурстары үй-бүлөнүн туруктуулугунун эң маанилүү элементтеринин бири болуп саналат. Жетишсиз же сапатсыз суу санитарияга жана гигиенага гана эмес, үй-бүлөдөгү убакытты башкарууга да таасир этет. Эгерде суу алуу кошумча күч-аракетти талап кылса, үй-

бүлөнүн жүгү көбөйөт, ал салттуу түрдө багытталган үй-бүлөлөрдө аялдар менен балдардын ортосунда диспропорциялуу бөлүштүрүлүшү мүмкүн.

5. Климаттын өзгөрүшү жана үй-бүлөнүн адаптация стратегиялары. Климаттын өзгөрүшү адаптациялык жүрүм-турумдун маанисин жогорулатат. Үй-бүлө үчүн адаптация кирешенин түзүмүндөгү өзгөрүүлөрдөн, жашаган жерин тандоодон, айыл чарба практикасына өзгөртүүлөрдөн, турак жайды модернизациялоодон, сууну жана энергияны үнөмдөөдөн, мүлктү камсыздандыруудан жана резервдерди түзүүдөн көрүнүшү мүмкүн. Бирок, үй-бүлөнүн адаптациялануу мүмкүнчүлүгү анын ресурстарына көз каранды.

Кирешеси жогору үй-бүлөлөрдө, адатта, адаптациялоо үчүн кеңири куралдар бар: алар жылуулук изоляциясына, сууну үнөмдөөчү технологияларга, альтернативдүү энергия булактарына, саламаттыкты сактоого жана билим берүүгө инвестиция сала алышат. Кирешеси аз үй-бүлөлөр үчүн каржылык резервдердин жоктугунан экологиялык тобокелдиктер тезирээк кризиске айланат. Бул социалдык экологиялык саясаттын маанилүү принцибинин негизинде жатат: бир эле экологиялык коркунуч ар кандай жүктөрдү жаратышы мүмкүн.

6. Геоэкологиялык тобокелдиктер жана үй-бүлөлүк миграция. Айлана-чөйрөнүн начарлашына эң байкаларлык социалдык реакциялардын бири - мейкиндиктеги мобилдүүлүктүн өзгөрүшү. Эгерде экологиялык көйгөйлөр жумуш орундарынын жоктугу, айыл чарбасынын төмөн кирешелүүлүгү жана начар инфраструктура менен айкалышса, үй-бүлө бакубаттуулукту сактоонун жолу катары көчүрүүнү карашы мүмкүн. Бирок, миграциянын ар кандай кесепеттери бар.

Миграциядан түшкөн кошумча киреше турак жай шарттарын, билим алууга жана саламаттыкты сактоого жетүүнү жакшыртышы мүмкүн. Ошол эле учурда, үй-бүлө мүчөлөрүнүн узак убакытка бөлүнүп жүрүшү балдарды тарбиялоо системаларын, эмоционалдык колдоону жана үй-бүлөлүк милдеттердин бөлүштүрүлүшүн өзгөртүшү мүмкүн. Ошондуктан, экологиялык жактан шартталган мобилдүүлүктү өзүнчө эмес, эмгек миграциясы жана жалпы социалдык-экономикалык процесстер менен байланышта изилдөө керек.

7. Балдардын тарбиясына жана билимине тийгизген таасири. Үй-бүлө – баланын экологиялык социалдашуусунун биринчи мейкиндиги. Эгерде экологиялык маселелер күнүмдүк тажрыйбанын бир бөлүгүнө айланса, анда суу, энергия, калдыктар, тамак-аш жана жаратылыш ресурстарын колдонуунун үлгүлөрүн үй-бүлө калыптандырат. Экологиялык жактан жоопкерчиликтүү жүрүм-турумду калыптандыруу практикалык: балдар ресурстарды үнөмдөөнү, санитардык эрежелерди сактоону, табигый кырсыктарды таанып-билүүнү жана коомчулукту жакшыртууга катышууну үйрөнүшөт.

Мектептер бул потенциалды билимди үй-бүлөлүк практика менен байланыштыруу менен бекемдей алышат. Натыйжалуу долбоорлор окуучуларды жана алардын ата-энелерин суу жана энергия керектөөнү аудиттен өткөрүүнү, тиричилик калдыктарын талдоону, айлана-чөйрөнүн абалын баалоону жана айлана-чөйрөнү жакшыртуу планын иштеп чыгууну камтыйт. Бул модель экологиялык билим берүүнү теориялык көз караштан күнүмдүк иш-аракеттерге которот.

8. Кыргызстандагы көйгөйдүн өзгөчө өзгөчөлүктөрү. Кыргызстан тоолуу жаратылыш чөйрөсүнүн, аймактык гетерогендүүлүктүн, калктын айыл чарбасына көз

карандылыгынын бир бөлүгүнүн жана инфраструктурага жетүүдөгү айырмачылыктардын айкалышы менен мүнөздөлөт. Экологиялык көйгөйлөр шаарларда, айылдык жамааттарда жана тоолуу аймактарда ар кандайча көрүнөт. Айрым аймактарда суу коркунучтары, жердин деградациясы, табигый кырсыктар, коомдук инфраструктуранын абалы жана абанын сапаты олуттуу мааниге ээ болот.

Бул контексттерде үй-бүлө адаптациялык институт катары иштейт: ал ресурстарды кайра бөлүштүрөт, күнүмдүк тажрыйбаларды өзгөртөт, миграция боюнча чечимдерди кабыл алат, балдарды жана карыларды колдойт жана коопсуз жүрүм-турум тажрыйбаларын бөлүшөт. Бирок, мамлекеттин жана жергиликтүү коомчулуктун колдоосу жок үй-бүлөлүк ашыкча жүк социалдык чыңалуунун топтолушуна алып келиши мүмкүн.

9. Үй-бүлөнүн аялуулугунун жалпыланган модели. Теориялык анализдин жыйынтыктары бизге үй-бүлөнүн аялуулугунун беш өз ара байланышкан компонентин аныктоого мүмкүндүк берет: экологиялык, медициналык, экономикалык, социалдык-психологиялык жана инфраструктуралык. Үй-бүлөнүн бир компоненттин таасирин компенсациялоо үчүн ресурстары канчалык аз болсо, башкаларынын таасири ошончолук жогору болот. Мисалы, айлана-чөйрөнүн булганышы, саламаттыкты сактоого начар жетүү жана кирешенин төмөндүгү менен айкалышып, туруктуу инфраструктура жана каржылык резервдерге караганда кесепеттери көбүрөөк болушу мүмкүн.

Ошондуктан, үй-бүлөнүн туруктуулугун жогорулатууну экологиялык билим берүүгө чейин кыскартууга болбойт. Инфраструктураны жакшыртуу, булгануну азайтуу, маалыматка жетүү, жергиликтүү тобокелдиктердин алдын алуу системаларын иштеп чыгуу, аялуу үй-бүлөлөрдү колдоо жана экологиялык маданиятты калыптандыруу сыяктуу комплекстүү чаралар зарыл.

**Корутунду.** Үй-бүлөлөр олуттуу адаптациялык потенциалга ээ, бирок бул потенциал чексиз эмес. Экологиялык маданият, жоопкерчиликтүү керектөө жана өз ара колдоо тобокелдиктерди азайта алат, бирок жагымдуу инфраструктуралык жана институционалдык чөйрөнү талап кылат. Кыргызстандын шартында үй-бүлө, мектеп, жергиликтүү коомчулук жана мамлекеттик деңгээлде экологиялык, социалдык жана билим берүү чараларын координациялоо өзгөчө маанилүү. Андан аркы изилдөөлөр үчүн келечектүү багыт - айлана-чөйрөнүн сапатын, турак жай шарттарын, сууга жана саламаттыкты сактоого жеткиликтүүлүктү, киреше деңгээлин, балдардын жана улгайган үй-бүлө мүчөлөрүнүн катышуусун жана экологиялык жактан жооп берүүчү мобилдүүлүк тажрыйбасын эске алган үй-бүлөнүн геоэкологиялык аялуулугунун интеграцияланган индексин иштеп чыгуу. Мындай курал максаттуу алдын алуу жана аймактык экологиялык саясатты так пландаштыруу үчүн негиз боло алат.

**Пайдаланган адабияттар:**

1. Бочарова Е. В. Экологическое образование и воспитание школьников: теория и практика. — М.: Академия, 2020.

2. Эшиев А.К. Духовно-нравственная культура, как требование современной образовательной политики // Здоровье человека, теория и методика физической культуры и спорта. – 2025. - № 37 (1). – С. 8-19.